

13. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка – перша Українська академія наук // Київська старовина. – 1999. – № 2.
14. Студинский К. Поэт-гражданин // Иван Франко в воспоминаниях современников. – Москва, 1966.
15. Студинський К. Иван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р. – БМВ.
16. Франко І. Документи і матеріали. 1856–1965 / Упоряд. І. Бутич, Я. Дашкевич, О. Купчинський, А. Сісецький. – К., 1966.
17. Франко І. Зібр. творв: У 50 томах. – К., 1976–1986.
18. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 103 (Розвідка “Іван Франко” (про життєвий і творчий шлях письменника і похорон Каменяра)). – 78 арк.
19. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 382 (Романчук Юліан). – Спр. 3 (Лист від Грушевського М., Франка І. та Студинського К. про розходження діяльності національно-демократичної партії з їхніми політичними поглядами). – 1 арк.
20. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 3 (Автобіографія та список наукових праць з 1886–1940 рр.) – 96 арк.
21. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362 (Студинський – академік). – Оп. 1. – Спр. 44 (Примірники газет “Літературні вісті”, “Пролетарська правда”, “Вісті” та ін. із статтями про суспільно-літературну діяльність Студинського К.) – 48 арк.
22. Чоповський В. Будителі національного духу: Діяльність культурно-освітнього товариства “Просвіта” та “Рідна школа” на західноукраїнських землях (друга половина ХІХ ст. – 20–30-ті роки ХХ ст.). – Львів, 1993.

Галина Бурлака (Київ)

Літературна творчість Івана Франка в оцінці Михайла Грушевського

Тема взаємин Михайла Грушевського й Івана Франка не раз була предметом обговорення. За їх життя, головно, у жанрі пліткування, згодом науковці намагалися аналізувати факти під кутом зору історичного біографізму¹. Не завжди це вдавалося, тому що суб’єктивні симпатії й антипатії не відпускали.

Наше завдання вужче: проаналізувати всі письмові відгуки М. Грушевського про художні твори І. Франка. Їх небагато, однак вони досить виразні, щоб стати предметом окремого вивчення. До цього часу заявлену тему розробляв лише М. Гнатюк [2], він же першим у сучасному літературознавстві спеціально звернувся до літературно-критичної спадщини М. Грушевського, присвятивши її аналізу цілий розділ монографії [1]. Однак ми маємо намір деталізувати предмет обговорення і дещо змінити акценти.

---

¹ Найбільш показовими публікаціями на цю тему досі залишаються дві – В. Дорошенка [17] і С. Квіта [18].

У М. Грушевського небагато спеціальних літературознавчих праць про твори І. Франка, такими вважаємо три літературно-критичні публікації. Усі вони з'явилися у "Літературно-науковому віснику": дві ширші рецензії (на повість І. Франка "Для домашнього огнища" [8] і на його поетичну збірку "Мій Ізмарагд" [9], обидві 1898 року), а також одна бібліографічна нотатка з приводу чергового (четвертого) перевидання Франкового "Лиса Микити" 1909 року [4].

Рецензія на повість І. Франка "Для домашнього огнища" є типовою для М. Грушевського публікацією у цьому жанрі. Перший же уступ ставить високі критерії оцінки твору: рецензент, представляючи автора, називав його "однією з найвидатніших сил в нашій сучасній белетристі" [8: 27]. Це, звичайно, налаштовує читача на доброзичливе сприйняття нового твору, однак у М. Грушевського зовсім не означає беззастережного його схвалення. Навпаки, до майстрів вищого класу, на думку критика, необхідно ставити і високі вимоги, формуючи так у фаховому літературознавстві та у читача певний естетичний еталон. Спочатку автор рецензії стисло, хоча досить повно виклав зміст аналізованого твору, окреслюючи основні сюжетні лінії та головних персонажів. При цьому М. Грушевський намагався дотримуватись об'єктивного викладу, унікав у цьому першому розділі оцінних зауважень – і щодо форми, і щодо змісту твору.

У другому розділі рецензії починається власне аналіз Франкової повісті¹. Траплялося, що М. Грушевський у рецензіях на літературні твори дорікав авторам за достовірність фабули. Цього разу він не мав підстав для таких закидів, тому що в основу повісті лягли реальні події (судові процеси 1883 і 1892 років), і без сумніву, багато львів'ян їх пам'ятали. Варто зауважити, що сам М. Грушевський приїхав до Львова восени 1894 року, і згадані події для нього були вже легендою, однак показово, що він настільки швидко і органічно "натуралізувався" у галицькому середовищі, що читачеві його публікацій немає потреби робити якісь виправлення про недосвідченість "чужинця" у внутрішніх справах краю. Так і цього разу, – побіжно сказавши про те, що фабула повісті І. Франка взята з дійсності, М. Грушевський означив основні пункти, за якими, на його думку, треба оцінювати художній твір: наскільки вдалою є композиція; чи характери та поведінка персонажів скомпоновані достатньо органічно; чи закладено автором у повість якусь ідею і чи працюють художні образи на ту єдину, загальну концепцію твору.

"Починаючи з композиції повісті, – писав рецензент, – повинні ми признати, що уклад її незвичайно зручний, але zarazом і дуже штучний" [8: 30]. Автор зосередив події у часовому проміжку двох діб, фабула стрімко розвивається з наростанням психологічного напруження. Через це повість читається з захопленням, однак читач відчуває і певну неприродність такого нагромодження фактів, збігу

---

¹ Останнім словом у відомій полеміці з приводу означення жанру "Для домашнього огнища" є талановите дослідження Н. Тодчук [21], де авторка схиляється до жанру соціально-психологічного роману. Не заперечуємо існування цієї версії, проте все-таки вважаємо названий Франків твір повістю.

обставин. У цьому полягає перший закид критика: “Тратиться ілюзія правдивості, правдоподібність, бо ... штука все має виводити більш-менш типове, не виключно виїмкове” [8: 30]. Але критик при цьому не врахував, що одним із основних способів впливу мистецтва є якраз згущення фарб, ущільнення подій, конструювання письменником характерів і ситуацій, які дали б змогу донести до читача ідею твору, зрештою, згідно з приписами ще давньогрецького мистецтва, досягти катарсису. Заради цього автор часто до певної міри деформує природний перебіг подій, – щоб підкреслити, увиразнити певні людські риси чи суспільні сюжети. У згаданій рецензії, як і в інших, М. Грушевський керувався позитивістськими настановами. Цей метод на той час був панівним у науці. А для М. Грушевського позитивізм був не просто даниною часові, але й значно відповідав найприкметнішим рисам його вдачі і творчої особистості як ученого-історика. Окрім того, він “досконало володів філологічним інструментарієм, різними методами літературознавчого аналізу (історико-порівняльним, біографічним, психологічним, естетичним” [1: 177]. Цього разу М. Грушевський більше уваги приділив психологізмові твору.

Другим серйозним недоліком повісті критик вважав формалізований образ Анелі Ангарович: “Вона ходить, рухається, говорить перед очима читача, але її внутрішнє життя, її характер зістається неясним, незрозумілим читачеві, а може й самому авторові” [8: 31]. І далі М. Грушевський пробував відшукати ключ до трактування поведінки Анелі, пильно приглядаючись до описів її зовнішності, до діалогів за її участю, інших художніх деталей, які б її характеризували. Він хотів зрозуміти, яку психологічну еволюцію мала пережити героїня, коли наважилася зайнятися своїм злочинним бізнесом. Тут Грушевський-критик виявив не просто інтерес до психологізму в художньому творі, він вважав психологічну умотивованість характерів конче необхідною. Автор рецензії прагнув зробити свої закиди переконливішими і пробував змоделювати розвиток характеру головної героїні у відповідних умовах по-іншому. Висновок його такий: або Анеля, зламана обставинами, терпіла важкі душевні муки, або це – аморальне створіння, “безсердечна, тупа скотина” [8: 32]. Образ, який змалював І. Франко, не відповідає, на думку М. Грушевського, ні першому, ні другому варіантові. “В результаті характер Анелі стає суперечним, загадковим. Або він схилений у автора, або автор не зумів його відповідно виставити, умотивувати вчинки, перевести психологію” [8: 33].

Пригадаймо ще один відгук на цей твір – у листі варшавського книгаря і видавця Т. Папроцького до І. Франка: “З двох торгівок живим товаром одну покажете... як зіпсуту жінку, а до другої викликаєте жалість та співчуття замість того, щоб викликати відразу або презирство” [20: 663]. Двозначне авторське трактування образу Анелі стало фактично причиною того, що повість “Для домашнього огнища” не було прийнято до друку у своєму первісному, польськомовному варіанті. Закид Т. Папроцького узагальнює ті самі претензії, які ширше на психологічному ґрунті робить М. Грушевський. Суть їх зводиться до одного: літературний твір має підносити високоморальні ідеали. Але – чи справді у повісті не проглядається

цей висновок? Адже зло, зрештою, покаране, правосуддя неминуче. Так, автор не описав душевних мук героїні, які вона мала відчувати впродовж багатьох років. Проте – і це влучно відзначив М. Грушевський, – драма Анелі розкривається через сприйняття інших персонажів, насамперед капітана Ангаровича.

Рецензент, як нам здається, не звернув належної уваги на фінальну зустріч героїв, а вона несе велике смислове навантаження. Згадаймо: при останній зустрічі Анелі з чоловіком, яка відбувається менш ніж через добу від попередньої, Анеля виглядає на 10 років старшою, видно сивину, зморшки, погаслі очі. Окрім звинувачень суспільства у фарисействі, вона говорить, що всі ці роки страждала, гостро відчуваючи жахливе становище своїх жертв. Тобто, маємо своєрідний “портрет Доріана Грея”: благополуччя родини було можливим лише зусиллями Анелі, тому це відчуття своєї необхідності рідним людям, щира любов до чоловіка і дітей тримали її, так би мовити, зовнішню оболонку. Але Анеля сама розуміла ницість своїх дій, неминучість краху, – це підточувало її зсередини. Подвійна мораль, суб’єктивні критерії, на жаль, типові для суспільства явища, Анеля – втілення такої двозначності, а основний пафос повісті – засудження цієї подвійної моралі.

У рецензії М. Грушевського (до речі, єдиній у тогочасній пресі) основну увагу приділено психологічному аспекту повісті, майже зовсім її автор не звертався до соціальних мотивів твору. Це нетипово для М. Грушевського. Зазвичай, його публікації на літературознавчі теми – і критика сучасних творів, і розвідки з історії літератури, – містять цікаві і влучні спостереження перегуку художніх сюжетів з реальними історичними подіями та обставинами, глибоким знавцем котрих він був. У розмові з приводу повісті І. Франка М. Грушевський міг би продовжити міркування про місце і роль жінки у тогочасному суспільстві, які він розвивав 1895 року, аналізуючи останні романи Г. Сенкевича [10]. Там, як простежив М. Грушевський, жінку зведено на вівар, їй поклоняються, але активна роль у громадському житті їй недоступна. Завершуючи той детальний аналіз, критик побажав польському суспільству “жіноцтва не тільки морального, доброго, але й свідомого, освіченого, діяльного... Ми хотіли б бачити жінчину не на олтарі, а на широкому шляху світового поступу” [10: 316]. Франкова героїня і освічена, і діяльна, але в суспільстві не знаходиться легального місця для повноцінного функціонування цієї сильної натури. У результаті програє і конкретна особа, і суспільство.

Не ризикнемо висувати гіпотези, чому цього разу М. Грушевський уникнув розмови про соціальні аспекти твору. Тим часом, хоча він і вказав на певні прорахунки автора, загальний підсумок рецензії цілком доброзичливий: повість написана “талановито, інтересно” [8: 33], “українсько-руська література в ній набуває нову гарну вкладку від автора, що дав їй уже стільки замінних утворів” [8: 35].

Наступна рецензія М. Грушевського – на збірку І. Франка “Мій Ізмарагд” [9]. Значну її частину займає послідовне, розділ за розділом ознайомлення читача зі змістом збірки, тобто, інформативна функція рецензії тут переважає. На наш погляд, це досить вдалий спосіб представлення такого видання, адже збірка “Мій Ізмарагд”

відзначається значним обсягом і широким тематичним діапазоном. Очевидно, це зроблено і для зацікавлення читачів, для популяризації Франкових творів. Але й нейтральною публікацію М. Грушевського назвати не можна; звертає на себе увагу шанобливе ставлення до поета, доброзичливий оповідний тон рецензії.

Розмову про збірку критик почав не з гостроактуальних поезій першого розділу “Поклони”, значно детермінованих суб’єктивними чинниками, а із спокійніших розділів II–IV, тобто, з тієї частини книжки, яку безпосередньо навіяли теми старої літератури. У ході такого ознайомлення рецензент відзначив найбільш вдалі твори, стисло їх характеризував, а часом подавав повністю. Не оминув він і прорахунків поета: звертав увагу на те, наскільки вдалою є поетична форма твору, а також на теми поезій.

З розділу легенд як особливо талановиту і оригінальну рецензент відзначив “Легенду про вічне життя”, у розділі притч – “Притчу про віру”, “Притчу про життя”, “Притчу про красу”, “Притчу про приязнь”. М. Грушевський також називав декілька творів, які, на його думку, “не конче гармонізують з загальним тоном сеї збірки..., у якій панує тепле гуманітарне почуття, ідея діяльної любови і справедливости” [9: 175]. До таких менш вдалих саме з тематичного погляду він відносить вірші “Як пчола, що квітам фарби...”, де проповідується ідея крайнього індивідуалізму, ще з цього ж розділу “Паренетікон” вірші “Здоров, Степане!”, “Не високо мудруй...”, “Хто в першій чвертині життя...”, а також строфу “Гість, дитя, і цар, і жінка”. Розмову про розділи “Паренетікон”, “Притчі”, “Легенди” М. Грушевський підсумував так: “Найліпше удались ті власне, де вложена якась сучасна, суб’єктивна думка автора, або де гномічна тема вложена в якийсь поетичний образ; там, де автор передає готову, ходячу гадку, вона часом виглядає сухо, ба навіть банально” [9: 174].

Далі рецензент перейшов до інших розділів книжки. Очевидно, перший розділ, де, як пригадуємо, підряд уміщено справжні поетичні шедеври – “Поет мовить”, “Україна мовить”, “Рефлексія”, “Сідоглавому” та інші, – мав величезне враження на М. Грушевського. Судимо про це з того, що вірш “Сідоглавому”, наприклад, він подав повністю, пояснюючи обставини його створення, і називав “найліпшою і найудатнішою відповіддю автора” [9: 177] на нападки певної частини громадськості. Також він особливо відзначив вірш “Декадент” саме за здорове, бадьоре почуття, яким перейнятий цей твір. Напрочуд вдалими вважав критик і останні два ліричні вірші розділу “Поклони”, насамперед “Моїй не моїй”. Так само детально і з щирою симпатією до автора критик розглядав твори останніх двох розділів – “По селах” і “До Бразилії”.

Взагалі у літературознавчому доробку М. Грушевського дуже мало критичних виступів саме про поезію. Окрім цієї публікації, є у нього ще короткі рецензії на посмертне видання “Поезій” М. Старицького [15], на збірку М. Чернявського “Донецькі сонети” [16], і окремо виділена вступна стаття до ювілейної збірки поезій Олександра Олеся [11]. Лише в останній він порівняно більше уваги приділив

спеціальному віршознавчому аналізу, але загалом це не його стихія, насамперед його вабить розмова про теми, сюжети, соціальні мотиви творів. Коли поетичні твори задовольняють М. Грушевського з формального боку, він може просто констатувати це одним-двома словами: вдатно, поетично, талановито.

Не стала винятком і рецензія на “Мій Измарагд”. Наприкінці М. Грушевський писав про те, що зміст збірки надто різнорідний, щоб враження від неї обмежилися почуттями вселюдської любові й ніжності, які задекларував І. Франко у передмові, ці враження значно багатші. Підсумок рецензії: “Книжечка навіть при деяких слабших річах становить дуже цінну вкладку автора в поетичну скарбницю нашої літератури” [9: 179].

Наступна публікація М. Грушевського – коротка бібліографічна нотатка про чергове (четверте) видання поеми “Лис Микита” [4]. Незважаючи на специфіку цього мініатюрного жанру, М. Грушевський у двох коротких абзацах вдало описав головні прикметні риси франкового твору. “Чудова поема”, “високий талант”, “незрівнянний гумор”, “одна з найпопулярніших книжок у Галичині”, “прегарна книжка для дітей, вона перечитується дозрілими людьми все з новою і новою насолодою” – такий емоційний ключ цієї інформації. Тут же автор підкреслив, що “Лис Микита” набуває все ширшої популярності за межами Галичини, “в Україні російській”, а також наголосив на необхідності нових, кращих ілюстрацій.

Ще одна бібліографічна нотатка – про збірник “Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей його діяльності” [5]. У ній М. Грушевський повністю подав зміст цього презентабельного видання, а ювіляра назвав “найвизначнішим з галицьких белетристів”.

Окрім названих літературно-критичних публікацій, цікаві моменти для з’ясування теми містять публіцистичні виступи М. Грушевського, присвячені І. Франкові. Підкреслимо, що до сьогодні майстерність Грушевського-публіциста не має належної оцінки, а це дуже вдячний матеріал. Публіцистика М. Грушевського наскільки широка тематично, настільки ж і майстерна саме з погляду форми викладу. Для неї характерні глибина думки, ерудованість, водночас – популярність та експресивність викладу, логічна і послідовна аргументація, переконаність автора. Це у М. Грушевського дуже широкий і багато в чому суб’єктивний жанр.

Не будемо детально зупинятися на цих статтях і виступах (див. список літератури), тому що ризикуємо збитися на привабливу, але безконечну тему взаємин І. Франка з М. Грушевським. Виділимо лише фрагменти, де справді йдеться про літературні здобутки І. Франка. Це непросто зробити, оскільки М. Грушевський, багато років тісно співпрацюючи з І. Франком, сприймав цю величну постать цілісною. Тобто, даючи високу оцінку його талантам, М. Грушевський розумів їх взаємопов’язаність і нероздільність. Тому ще в першому виступі – на 25-літньому ювілей І. Франка 1898 року він насамперед говорив про широкий діапазон інтересів ювіляра і продуктивність його праці: “Красна література і театр, публіцистика і суспільні студії, наука і популярна література, не кажу вже за політичне і суспіль-

не життя – в усіх сферах нашого культурного життя ми бачимо ювілята, скрізь залишає він визначні сліди...” [12].

1909 року у газеті “Село” М. Грушевський розпочав серію популярних статей під назвою “Історичні портрети” саме з публікації про Івана Франка [6]. Читачі цієї газети – це вже зовсім інша аудиторія (нагадаємо, що ця “українська народна ілюстрована газета для селян і робітників” виходила щотижня у Києві у 1909–1910 роках. Фактичним керівником видання був М. Грушевський), і цікаво, що якраз у цій невеличкій публікації автор, дуже коротко окресливши біографію І. Франка, основний акцент робив саме на його літературній спадщині: “Франко уславився насамперед як прегарний поет, автор гарних оповідань і драм з галицького життя” [6: 289], тут же подано чималий перелік Франкових видань художніх творів, які можна було придбати на той час у Києві. Назва наступної статті М. Грушевського про І. Франка – “Сорокалітній подвиг” – говорить сама за себе. До речі, крім “ЛНВ”, вона була тоді ж, 1913 року, передрукована ще й у газеті “Рада”.

Про смерть І. Франка М. Грушевський дізнався, перебуваючи на засланні у Казані. Він подав для журналу “Украинская жизнь” статтю “Светлой памяти Ивана Франка”, де якраз і підкреслив універсальність Франкового таланту, його “незрівнянну різнобічність та продуктивність” [13: 481].

Через десятиліття після цього М. Грушевський зініціював спеціальне число журналу “Україна”, приурочене до роковин смерті І. Франка, помістивши там і свою статтю “Апостолові праці” [3]. Оригінальною є форма цієї публікації. Хоч основний виклад присвячено громадській діяльності І. Франка, текст рясніє розлогіми вставками цілих його віршів та поетичних фрагментів. Вони щоразу слугують остаточним, найвиразнішим і найпереконливішим аргументом у непростих колізіях Франкової біографії.

Окрім цього, у листуванні М. Грушевського знаходимо кілька принагідних згадок про творчість І. Франка. Якою, наприклад, виразною є фраза з листівки, надісланої подружжям Грушевських з Криворівні у вересні 1902 року: “Прочитавши і посмакувавши “Цідрім цім цім”, гратулюємо з тої причини!!!” [19: 89]. Нагадаємо, що тут йдеться про сатиричний вірш І. Франка “Трагедія артистки”, надрукований саме тоді у свіжому числі “Літературно-наукового вісника”.

Уважаємо за потрібне підкреслити, що: згадані тексти М. Грушевський писав у різний час, фактично вони охоплюють двадцять років. Знаємо, якою непростю була історія взаємин цих людей: були періоди справді щирої приязні і співпраці, був час значного охолодження стосунків. Але жодна з публікацій не дає поживи для розвитку теми про конфлікти між ними. Що це? Нещирість М. Грушевського? Його показна доброзичливість? Ми схилиємося до іншого пояснення: глибинне, основне почуття М. Грушевського щодо І. Франка – висока оцінка його як письменника, науковця, громадського діяча, схилення перед його талантами і працьовитістю, розуміння чільного місця І. Франка в українській культурі.

Література:

1. Гнатюк М. Літературознавчі концепції в Україні другої половини XIX – початку XX сторіч. – Львів, 2002.
2. Гнатюк М. Письменницька діяльність Івана Франка у літературно-критичній інтерпретації Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наукової конференції у Львові 1994 р. – Львів, 1995.
3. Грушевський М. Апостолові праці (в десятиліття смерти Івана Франка) // Україна. – 1926. – Кн. 6 (20).
4. Грушевський М. Бібліографія: “Лис Микита”, з німецького переробив Іван Франко, четверте видання накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1909, ст. 144 // Літературно-науковий вісник [Далі – ЛНВ]. – 1909. – Т. 47.
5. Грушевський М. Бібліографія: Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності – складають українські письменники. Львів, 1898. // ЛНВ. – 1898. – Т. 3.
6. Грушевський М. Іван Франко (Історичні портрети) // Грушевський М. Твори: У 50 томах. – Львів, 2005. – Т. 3.
7. Грушевський М. Недуга д-ра Івана Франка // Грушевський М. Твори: У 50 томах. – Львів, 2005. – Т. 2.
8. Грушевський М. Новини нашої літератури: “Для домашнього огнища”, повість І. Франка // ЛНВ. – 1898. – Т. 1.
9. Грушевський М. Новини нашої літератури: “Мій Ізмарагд”, поезії І. Франка // ЛНВ. – 1898. – Т. 2.
10. Грушевський М. Останні романи Г. Сенкевича // Зоря. – 1895. – № 14–17.
11. Грушевський М. Поезія Олесь // Олесь О. Вибір поезій. – Прага, 1924.
12. Грушевський М. [Промова з нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності Івана Франка] // Грушевський М. Твори: У 50 томах. – Львів, 2005. – Т. 2.
13. Грушевський М. Світлій пам’яті Івана Франка // Грушевський М. Твори: У 50 томах. – Львів, 2005. – Т. 3.
14. Грушевський М. Сорокалітній подвиг // Грушевський М. Твори: У 50 томах. – Львів, 2005. – Т. 2.
15. Грушевський М. Старицький М. Поезії. 1861–1904 // ЛНВ. – 1908. – Т. 41.
16. Грушевський М. Чернявський М. Донецькі сонети // ЛНВ. – 1898. – Т. 2.
17. Дорошенко В. Іван Франко і Михайло Грушевський // Сучасність. – 1962. – № 1(13).
18. Квіт С. Іван Франко і Михайло Грушевський // Слово і час. – 1991. – № 1.
19. Листування Михайла Грушевського. – К.–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 1997. – Т. 1.
20. Папроцький Т. Лист до І. Франка від 1 травня 1893 р. – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 3. – Од. зб. 1612.
21. Тодчук Н. Роман Івана Франка “Для домашнього огнища”: простір і час. – Львів, 2002.